

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ЛАЛЕЗАР МАМЕД ГЫЗЫ САДЫГОВА

**РАЗВИТИЕ РУССКОЙ РЕЧИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ
СТУДЕНТОВ НА МАТЕРИАЛЕ КОНСТРУКЦИЙ
С ГЛАГОЛАМИ ГОВОРЕНИЯ И ЗВУЧАНИЯ**

5801.01 – Теория и методика обучения и воспитания
(методика преподавания русского языка)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по педагогическим наукам

Баку – 2016

**Диссертация выполнена на кафедре русского языка
и межкультурных коммуникаций
Бакинского славянского университета**

Научный руководитель: доктор педагогических наук, профессор
Лейли Галиб гызы Векилова

Официальные оппоненты: доктор педагогических наук, профессор
Сейран Салам оглы Мирзоев

доктор философии по педагогике, доцент
Гюльчин Икмет гызы Гулузаде

Ведущая организация: Кафедра иностранных языков
и методики их преподавания
Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится «___» декабря 2016 года в «___» часов на заседании Диссертационного совета Д. 02. 071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «___» ноября 2016 года

**Ученый секретарь
Диссертационного совета Д 02. 071,
доктор философии по филологии, доцент**

Н.Р. Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность исследования. Происходящие сегодня изменения в сфере общественных отношений требуют от современного человека свободного владения иностранным языком, что означает выдвигание на первый план достаточно высокого качества знаний, умений и навыков понимания и порождения иноязычных высказываний. Реализация этого требования применительно к вузовскому преподаванию русского языка предполагает совершенствование действующей методики обучения, разработку новых подходов как к отбору содержания обучения, так и к способам его презентации.

Обращение к изучению процессов **говорения и звучания**, являющихся по своей сути вербальными и невербальными способами коммуникации между людьми обуславливается тем, что в ходе этого процесса происходит обмен информацией (вербальный / невербальный), устанавливается контакт и взаимопонимание, оказывается воздействие на собеседника в соответствии с коммуникативным намерением говорящего. Сложность осуществления такой деятельности на русском языке связывается с нижеследующими факторами:

1. Русский глагол, обладающий сложной системой грамматических форм, – одна из наиболее трудных тем при обучении русскому языку тюркоязычных студентов – **азербайджанцев и турков**. Это объясняется большими различиями в грамматических категориях русских и тюркских глаголов (отсутствием в грамматике тюркских языков такой категории, как вид глагола, различными типами спряжения русского глагола, наличием родовой категории в прошедшем времени русского глагола и др.) и является причиной множества речевых ошибок. Указанное обстоятельство проявляется также и при построении и употреблении в русской спонтанной речи конструкций с **глаголами говорения** (*говорить, шептать, петь, просить, умолять, требовать, командовать* и др.) и **звучания** (*визжать, хохотать, стучать, шлёпать, греметь, шуметь* и др.), являющихся наиболее востребованными в процессе коммуникации на русском языке.

2. Не находит своего рационального объяснения тот факт, что из 180 высокочастотных глаголов говорения и **90** глаголов звучания, установленных нами в процессе лингвостатистической работы по частотным словарям русского языка, в учебных материалах по РКИ в

вузе зафиксировано, в среднем, от 18 до 45 глаголов говорения и от 8 до 30 глаголов звучания, из чего вытекает настоятельная потребность в обогащении лексического минимума тюркоязычных студентов высокочастотными русскими глаголами с семантикой говорения и звучания.

3. Обзор соответствующей лингводидактической литературы показал, что глаголы говорения и звучания, а также предложения, где они встречаются, достаточно хорошо исследованы как в русской лингвистической традиции, так и в тюркской. Однако аналогичные им высказывания-конструкции, несмотря на высокую востребованность в речи, весьма мало изучены в рамках коммуникативного и личностно-ориентированного подходов к обучению РКИ и никогда не являлись предметом параллельного рассмотрения в русском, азербайджанском и турецком языках.

4. Отсутствие оптимальных путей формирования речевых навыков и умений построения конструкций не только с непроизводными, но и с производными глагольными лексемами (т.е. не только с глаголами *говорить, шептать, свистеть, стучать, греметь, и под., но и с глаголами заговорить, поговорить, проговорить; прошептать, шептаться; просвистеть, свистнуть, постучать, прогреметь* и др.) также предопределяет необходимость проведения исследований подобного рода.

5. Обнаруженная в процессе работы синонимическая корреляция глаголов говорения и звучания и их фразеологических эквивалентов в языках с контрастивными грамматическими системами (**например, болтать – языком трепать (русск.) – boş-boğazlıq etmək (азерб.), gevezelik uarmak (тур.); орать – драть горло (русск.), nəğə çəkmək (азерб.), avaz- avaz bağırmaq (тур.),** а также изучение особенностей подобного параллелизма с методической точки зрения, нацеленное как на обогащение русской речи тюркоязычных студентов, так и на извлечение ими культурологической информации, по-прежнему не находит ещё своего должного отражения в учебных материалах по РКИ в вузе.

Всё вышеизложенное явилось основанием и побудило нас к исследованию данной проблемы.

Объектом исследования являются русские конструкции с непроизводными и производными лексемами глаголов говорения и зву-

чания, рассматриваемые параллельно с их семантическими эквивалентами в родных языках обучаемых (**азербайджанском, турецком**).

Предметом исследования является лингводидактический анализ путей обучения тюркоязычных студентов восприятию и порождению конструкций с глаголами говорения и звучания на русском языке.

Цель исследования – обосновать и разработать эффективную систему работы по формированию и развитию у тюркоязычных студентов навыков и умений в построении и использовании в спонтанной речи русских конструкций с глаголами говорения и звучания.

В задачи исследования входит:

1. Изучить и проанализировать особенности развития русской устной речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с глаголами говорения и звучания, а также определить их место в педагогической практике в процессе преподавания РКИ с целью совершенствования у тюркоязычных студентов навыков и умений конструирования и воспроизведения русских глагольных конструкций вообще.

2. Отобрать лексический и текстовый материал для использования его в процессе обучения русскому языку на начальном этапе с учетом требований программы курса обучения на гуманитарных факультетах вообще и развития речи обучающихся на материале конструкций с глаголами говорения и звучания, в частности.

3. Провести синонимическую корреляцию русских конструкций с глаголами говорения и звучания и их фразеологических эквивалентов в русском и тюркских (**азербайджанском и турецком**) языках, изучить особенности такого рода параллелизма с лингводидактической точки зрения, в результате чего предложить систему заданий по активизации в речи обучаемых русских фразеологизмов с общей семантикой говорения и звучания, акцентируя при этом внимание на имеющих культурологическую значимость (например, *точить лясы, кричать во всю ивановскую, перемывать косточки* и др.)

4. Обосновать, разработать и проверить путём эксперимента предлагаемую в исследовании систему упражнений по развитию русской речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с непроизводными и производными лексемами глаголов говорения и звучания.

5. Предложить концептуально обоснованные и экспериментально проверенные методические рекомендации по развитию и совершенствованию русской устной речи тюркоязычных студентов.

Рабочая гипотеза исследования складывается из понимания того, что эффективность развития русской устной речи тюркоязычных студентов может быть обеспечена посредством:

— функционального принципа организации учебного материала и коммуникативной направленностью обучения;

— специально разработанных упражнений, обеспечивающих поэтапное формирование навыков и умений обучаемых в построении конструкций с глаголами говорения и звучания с учетом: а) новейших достижений лингвистики и лингводидактики в области исследования русских и тюркских конструкций с глаголами говорения и звучания; б) установления путей предупреждения допускаемых в процессе коммуникативного акта наиболее типичных и устойчивых лексико-грамматических ошибок в русской речи тюркоязычных студентов и способов их коррекции.

Методологической основой для решения вышеизложенных задач явились труды лингводидактов и психолингвистов, посвященные проблемам языка как особого явления интеллектуальной деятельности и поискам путей усвоения иноязыков инофонами.

В процессе реализации поставленных целей и в зависимости от конкретных задач использовались следующие **методы исследования**:

1. Социально-педагогический метод, связанный с изучением и анализом требований современной методики преподавания русского языка как иностранного, анализом действующих программ и учебников по русскому языку

2. Метод компонентного анализа, открывающий возможности для более эффективного изучения семантики глаголов говорения и звучания.

3. Лингвостатистический метод, обуславливающий количественную и качественную обработку лингвистических данных по выявлению высокочастотных лексем исследуемых глаголов.

4. Экспериментальный метод, в ходе которого устанавливалась практическая ценность разработанной методической системы по развитию речи иноязычных студентов.

Научная новизна исследования заключается в его следующих содержательных аспектах:

во-первых, данная работа является первой попыткой использования в лингводидактических целях семантических эквивалентов русских конструкций с глаголами говорения и звучания в азербайджанском и турецком языках;

во-вторых, в работе предлагается полученный посредством компонентного анализа перечень семантических составляющих глаголов говорения и звучания (диктумных (объективных) и модусных (субъективных) семантических признаков), который может быть использован в лексикографической работе по совершенствованию соответствующих словарных статей;

в-третьих, в работе предлагается система упражнений по развитию и дальнейшему совершенствованию русской устной речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с глаголами говорения и звучания с возможностью переноса приобретённых навыков и умений на конструирование и использование в собственной речи обучаемых русских глагольных конструкций вообще;

в-четвёртых, в работе определяются эффективные приёмы обучения русскому языку как иностранному, нацеленные не только на умение практически пользоваться изучаемым языком, но и извлекать из материала обучения как страноведческую, так и культурологическую информацию.

Теоретическая значимость исследования состоит в научном обосновании одного из возможных путей развития у тюркоязычных студентов навыков и умений правильного использования глагольных конструкций в процессе коммуникации на русском языке.

Практическая ценность исследования заключается: 1) в установлении списков подлежащих усвоению в рамках обучения РКИ высокочастотных глаголов говорения и звучания, на материале которых планируется составление русско-азербайджанско-турецкого словаря-разговорника (фрагмент его показан на стр. 69-73 дисс. с анализируемыми конструкциями в качестве примеров); 2) в опыте составления русско-азербайджанско-турецкого словаря фразеологизмов с общей семантикой говорения и звучания (фрагмент его также показан на стр. 105-107 дисс. с соответствующими конструкциями в качестве примеров) и использования его в лексикографической практике; 3) в разработке системы учебных заданий по формированию

и развитию навыков и умений использования в русской речи тюркоязычных студентов конструкций с глаголами говорения и звучания, которая целиком и полностью будет изложена в методическом пособии, изданном по материалам диссертации, и в соответствующем ему программном приложении.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Современный учебный процесс по развитию русской речи тюркоязычных студентов целесообразнее проводить с учетом лингвостатистических данных по частотности использования в речи предлагаемых для усвоения языковых знаков.

2. Развитие навыков и умений по использованию в русской речи иностранных студентов конструкций с глаголами говорения и звучания рекомендуется проводить с привлечением большого материала по наиболее часто используемым в речи производным лексемам исследуемых глаголов.

3. Активизация конструкций с глаголами говорения и звучания в русской речи тюркоязычных студентов обеспечивается посредством обязательного их использования во всех видах речевой деятельности.

Апробация выдвинутых методических рекомендаций и использование в практике преподавания РКИ разработанной системы упражнений реализована в следующих формах:

а) в ходе обсуждения результатов исследования на республиканских и межреспубликанских конференциях;

б) в виде различных публикаций на страницах научных изданий в республике и за рубежом;

в) при анализе результатов проводимого в процессе исследования педагогического эксперимента.

Структура и объём работы. Диссертация состоит из введения, двух глав и выводов к ним, общего заключения, списка использованной литературы по теме исследования (149 наименований) и приложения. Основной текст диссертации изложен на 143 страницах, общий объём работы – 161 страница.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается актуальность выбора темы исследования, определяются объект и предмет, формулируются цели, задачи и рабочая гипотеза, определяются границы исследования,

научная новизна, теоретическая и практическая значимость, выдвигаются положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации «Лингводидактическое и психолингвистическое обоснование выделения глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках» состоит из трёх параграфов, содержание которых сводится к следующему:

Глагол, обладая способностью группировать вокруг себя большинство предложно-падежных конструкций и, будучи сказуемым, устанавливает многочисленные связи с разными членами предложения, выполняет организующую функцию в составе предложения, занимая тем самым доминирующее место в грамматической системе языка.

Ограничивая рамки исследования глаголами с семантикой говорения и звучания, отметим, что **говорение**, являясь одним из видов речевой деятельности, представляется нам формой устного общения с опорой на слух, память, прогнозирование и внимание. Оно может обладать различной степенью сложности, начиная от выражения адекватного состояния с помощью простого восклицания, называния предмета, ответа на вопрос и кончая самостоятельным развёрнутым высказыванием. **Звучание** понимается нами как звуковое ощущение субъекта, возникающее при воздействии на его органы слуха механических колебаний частиц среды, при этом необходимо учитывать, что ощущение, будучи субъективным образом объективного мира, имеет две стороны: первая обращена к объективному миру, отражает его, вторая – к субъективному миру, является функцией субъекта.¹ Наш интерес к **глаголам говорения и звучания** объясняется не только их высокой частотностью, а, следовательно, коммуникативной значимостью этих глаголов в повседневном употреблении, но, в немалой степени, и чрезвычайной их развитостью, сложностью в семантико-синтаксическом отношении.

В диссертационном исследовании русские конструкции с глаголами говорения и звучания впервые рассматриваются параллельно с их тюркскими (азербайджанскими и турецкими) эквивалентами. Обращение в этой связи к обзору имеющейся лингводидактической литературы показал следующее: глаголы говорения и звучания, а также предложения, где они встречаются, достаточно хорошо

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. т. I, М.: Русский язык, 1981, с. 603

исследованы как в русской лингвистической традиции (в работах Л.М. Васильева, А. Вежбицкой, В. Г. Бахтина, Т. П. Ломтева, З. В. Ничман, М.А. Шелякина, А.Н. Тихонова, А.И. Сколотовой, Г.В. Горбаневской и др.) так и в тюркской (в работах М. Гусейнзаде, С.Н. Иванова, В.А. Гордлевского, В.Г.Алиева, Н.К. Дмитриева, А.Н. Кононова, А. М. Щербака, а также в обширном очерке Н.З. Гаджиевой и А. А. Кокляновой). В Турции исследованием глаголов, в том числе и глаголов говорения и звучания, занимались Б. Аталай, Т. Бангуоглу, Т. Диздараоглу, И. Ергин, Н. Хаджиеминоглу. В данных работах предпринимаются попытки выявления внутренних связей между глагольными лексемами говорения и звучания внутри каждой из лексико-семантических групп, обнаружения их системной организации, синонимии словосочетаний с глаголами говорения и звучания, определение структуры соответствующих им предложений. В этой же главе широко представлены имеющиеся в лингвистической литературе семантические классификации глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках¹.

В целях решения поставленных в диссертации задач определяется исходный материал исследования, а именно, состав и границы лексико-семантических групп глаголов говорения и звучания в русском языке. В качестве таковых мы определили непрямые и производные глагольные лексемы с семантическим признаком говорения и звучания, рассматриваемые в тех своих лексико-семантических вариантах, которые а) имеют сему говорения/звучания в качестве необходимого, обязательного компонента своей семантической структуры (См.: шептать, *беседовать, звать; свистеть, стрелять, хохотать* и др.); б) имеют сему говорения/звучания в качестве необязательного, факультативного компонента своей семантической структуры (См.: *убеждать, пропагандировать, агитировать, смеяться, плакать*, включая глаголы с семой неговорения / незвучания, типа *молчать*); в) отличаются высокой частотностью употребления в языке.

Большое место в данной главе отводится изложению принципов компонентного анализа как универсального метода исследования

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Глаголы речи, звучания и поведения. Учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун – та, 1981, 72 с.; Кулиев Г. К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: Элл, 1998, 205 с.

семантики языковых единиц и выявлению с его помощью семантической структуры глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках. Отправной теоретической посылкой метода является то, что семема слова представляется в виде определённым образом упорядоченной структуры, компоненты которой вычленяются с помощью специального метаязыка, который в идеале должен быть сокращённой, упрощённой, стандартизированной моделью естественного языка.¹

В соответствии со сказанным устанавливаются основные принципы проведения компонентного анализа семантической структуры глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках, а именно:

— в семеме **глаголов говорения / звучания** традиционно выделяются **архисема, дифференцирующие семантические признаки, интегральные семантические признаки**. **Архисемой** для всех членов лексико-семантической группы глаголов говорения является сема *говорение*, а для всех членов лексико-семантической группы глаголов звучания — сема *звучание*. Деление на интегральные (объединяющие) и дифференцирующие (различающие) семантические признаки варьируется при сопоставлении каждой отдельной пары глаголов говорения и звучания;

— в русском и тюркских языках глаголы говорения и звучания связаны между собой отношениями семантической мотивации, что предполагает определение направления семантической мотивации, т.е. поиск исходной точки, от которой можно вести «отсчет» изменений лексических значений. Подобной точкой отсчёта считаются для нас семемы глаголов **говорить и звучать**;

— в работе принято известное теоретическое положение о существовании

глубоких подобий в семантическом строении слова и предложения, что означает: в семеме глагольного слова, как и в семантической организации предложения, можно выделить признаки двух принципиально различных родов: а) объективные (**диктумные**) и б) субъективные (**модусные**). Объективные семантические признаки называются таковыми потому, что обозначают признаки, обязательно сопровождающие говорение при реализации его в действительности.

¹ Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. М.: Наука, 1986, с.128

Например, говорение интенсивное (*кричать*), неинтенсивное (*шептать*), публичное (*дебатировать*), тайное (*суфлировать*), необъективное (*лгать*).

Субъективными мы называем такие признаки, которые обозначают отношение говорящего или слушающего к тому, как реализуется действие **говорение** в действительности. Например, отношение говорящего к предмету говорения положительное (*хвалить*), отрицательное (*ворчать*), отрицательное с точки зрения этики поведения (*орать*, *оскорблять*). В семасиологической литературе такого рода признаки называют ещё и **прагматическими**¹.

В завершении I главы приводится составленный нами список диктумных и модусных компонентов значения глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках, акцентируя внимание на тех из них, которые обозначают психические переживания субъекта действия и могут входить в качестве второстепенных в семантическую структуру исследуемых глаголов. (Ср. Сема **характеристика отношений между говорящим и слушающим – 1**) отношения положительные, дружеские: русск. *болтать*, *шептаться*; азерб. – *boşboğazlıq etmək*, *piçildaşmaq*; тур. – *gevezelik etmek*, *fisildaşmak*; 2) отношения негативные, недружественные: русск. – *грозить*, *оскорблять*, *орать*; азерб. – *hədələmək*, *təhqir etmək*, *çığırmaq*; тур. – *tehdit etmek*, *hakaret etmek*, *bar-bar bağırmaq*).

Вторая глава данного диссертационного исследования «**Методические рекомендации по использованию в русской речи тюркоязычных студентов конструкций с глаголами говорения и звучания**» начинается с изложения пяти основных принципов коммуникативного метода обучения (1. Речемыслительная активность. 2. Индивидуализация. 3. Функциональность. 4. Ситуативность. 5. Новизна), которыми следует руководствоваться при создании эффективной системы обучения РКИ². Особое место в данной главе отводится трактовке основополагающих для теории коммуникативного метода обучения понятий **навык и умение**, определению путей и способов формирования и развития как лексических, так и грамматических

¹ Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. М.: Русский язык, 2002, 214 с.

² Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., Просвещение, 1991, 223 с.

навыков и умений использования языковых единиц в спонтанной речи¹. Важнейшая роль при этом отводится условно-речевым упражнениям (УРУ), точнее их разновидностям: имитативным, подстановочным, трансформационным и репродуктивным.

Отдельным параграфом во второй главе (2.2) излагаются результаты лингвостатистической работы по выявлению высокочастотных глаголов говорения и звучания по словарю частотности Засориной Л.Н.² Результаты этой работы нашли отражение в приводимой ниже таблице.

Частотность Глаголы	Общее кол-во глаголов	От 1ед до 10 ед.	От 10ед до 20 ед.	От 20 ед до 30 ед	Свыше 30ед	Всего гл с част.>10 ед.
говорения	413	233	45	120	15	180
звучания.	208	118	24	40	26	90

Данные таблицы свидетельствуют о том, что из общего количества зафиксированных в словаре глаголов говорения (413 единиц) нами выделено 180 высокочастотных лексем, а из общего количества глаголов звучания (208 единиц) – 90 лексем с частотностью свыше 10ед³.

В отдельном параграфе II главы диссертации (2.3) приводятся результаты анализа учебных материалов по РКИ в языковых вузах (или факультетах) с позиции отражения в них высокочастотных глаголов говорения и звучания, а именно: из установленного нами списка высокочастотных глаголов говорения (180 лексем) и глаголов звучания (90 лексем) в вузовских учебных материалах по РКИ зафиксировано от 18 до 45лексем глаголов говорения, (т. е не более, чем 1/4 часть указанного списка) и от 8 до 30 глаголов звучания (т. е не более 1/3 части указанного списка). Полученные данные подтвердили настоятельную потребность в разработке специальной методической системы, нацеленной на обогащение имеющегося

¹Шукин А. Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. М.: Изд-во «Икар», 2011, 454 с.

² Засорина Л.Н. Частотный словарь русского языка. М.: Русский язык, 1977, 936 с.

³ См. Приложение к дисс.

лексического минимума тюркоязычных студентов высокочастотными в современном русском языке глаголами говорения и звучания.

Немало места в данной главе уделяется вопросу о трудностях построения и использования в речи тюркоязычных студентов русских конструкций с глаголами говорения и звучания (2.4). При этом констатируется, что большинство проблем связано с образованием глагольных форм и словосочетаний, в особенности, на основе синтаксической связи управления, немало сложностей возникает в связи с явлениями синонимии, паронимии исследуемых лексических единиц, а также вследствие интерферирующего влияния родного языка обучаемых, т. е. азербайджанского или турецкого.

Центральное место во II главе отводится **системе работы по развитию навыков и умений использования в русской речи тюркоязычных студентов конструкций с глаголами говорения и звучания (2.6)**, которая предполагает специальную подборку текстов (больших и малых) таким образом, чтобы ими был охвачен весь установленный выше список высокочастотных глаголов говорения и звучания. Процесс обучения строится **поэтапно**.

Первый этап является предтекстовым и нацелен на предварительное ознакомление обучаемых с лексемами глаголов говорения и звучания, отобранными из последующих далее текстов. Глагольные лексемы предъявляются не традиционным списком слов и их переводом на тюркские языки, а в виде русско-азербайджанско-турецкого минисловаря-разговорника с соответствующими конструкциями в качестве примеров на употребление каждой отдельно взятой лексем в речи. Например, если обучаемым предлагаются взятые из текста лексем **беседовать и побеседовать**, то к ним прилагаются не только их тюркские эквиваленты **danışmaq / konuşmaq – bir az danışmaq / kısacık konuşmaq**, но и примеры употребления данных лексем в речи: *Мне всегда приятно с тобой беседовать – Səninlə söhbət etmək mənə hər zaman xoşdur. – Seninlə konuşmaq bana hər zaman iyi geliyor.// Мы немного побеседовали, а затем решили пойти в кино / Biz biraz söhbət etdikdən sonra kinoya getməyə qərar verdik. – Biz kısacık konuşmadan sonra sinemaya gitməyə karar verdik.* Здесь же проводятся специальные упражнения тренингового характера с целью сформировать навыки устойчивого запоминания значения предъявленных в словаре лексем.

На **втором этапе** работы, наряду с традиционными заданиями по аудированию и последующему чтению текста преподавателем, а затем и студентами (медленно и на время), составлению плана-вопросника, пересказу и т. д., студентам рекомендуется самостоятельно продолжить работу над словником текста с целью а) дальнейшего пополнения словарного запаса обучаемых, б) извлечения ими страноведческой или культурологической информации в) концентрации внимания на лексико-грамматических особенностях изучаемых лексем, что логически подведёт к переходу к **III этапу работы** по установлению и закреплению в памяти с помощью специальных упражнений лексико-грамматических характеристик вышеуказанных лексем глаголов говорения и звучания.

На **IV этапе работы** предлагается ряд упражнений по активизации употребления вышеуказанных глаголов говорения и звучания в речи посредством условно-речевых упражнений (УРУ), представленных в следующих разновидностях: **имитационные УРУ**, в которых речевой образец повторяется без изменения или почти без изменения («Подтвердите / опровергните высказывание собеседника: – *Ну, что, ты поговорил с ребятами насчет завтрашнего похода в горы – Да, поговорил. — Ну и что, едем? – Нет, не едем*); **подстановочные УРУ**, в которых меняется лексическое наполнение речевого образца (Возразите, если что не так: – *О чём это вы там шептались с Наташкой? – Да не шептались мы, а ругались, да так сильно, что, кажется совсем разругались*); **трансформационные УРУ**, предполагающие комбинирование, замену или расширение заданных речевых образцов (Например, «Выразите ту же мысль иначе» или «Передайте собеседнику смысл данного сообщения своими словами: – *Я сообщу всем результаты экзамена завтра по телефону – Он говорит, что сообщит всем результаты экзамена завтра по телефону.*); **репродуктивные УРУ** (полутворческие), при выполнении которых студенты используют грамматические формы и лексические единицы, усвоенные в предыдущих упражнениях, самостоятельно выбирая языковые средства выражения: Например: – *Вчера я заходил в университет и говорил с деканом. Угадайте о чём? – Об экзаменах? – Нет. – О стипендии? – Нет. – О каникулах? – Да, о поездке за город. – А куда? В Кубу? – Нет. – В Шемаху? – Да, в Шемахинскую обсерваторию! – Так это же здорово! Обещаешь? – Да, обещаю, но есть условие. – Какое? – А*

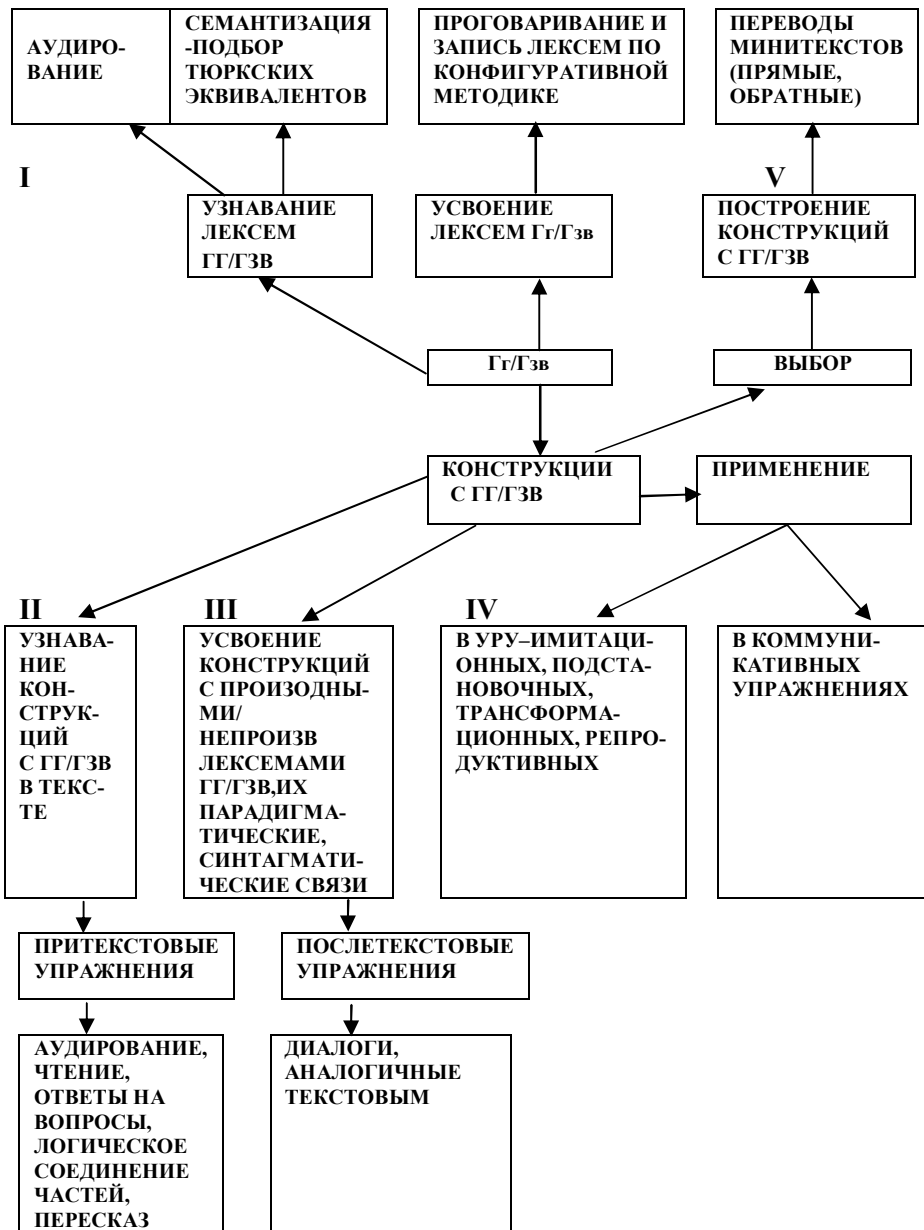
как ты думаешь? – Хорошо сдать экзамены? – Да, но не просто хорошо, а отлично! Это декан так потребовал. – Сам декан? – Да, специально вызвал меня и потребовал именно это. – Нелёгкое условие – Даже трудное. – Ничего, думаю, мы справимся! – Ты уверен? – Да..., мы обязательно справимся. – Очень на это надеюсь.

Важнейшим этапом процесса усвоения лексико-грамматических характеристик глаголов говорения и звучания является систематизация изученного грамматического материала, которая проводится посредством специально подготовленных для этого контрольных тестов.

На **V завершающем этапе работы студентам предлагаются** задания по прямому и обратному переводу специально подобранных минитекстов (с использованием предложений / конструкций с глаголами говорения и звучания).

Особым **самостоятельным этапом работы** в предлагаемой методической системе является работа над обогащением русской речи тюркоязычных студентов посредством введения в неё фразеологических словосочетаний с общей семантикой говорения и звучания. Вместе с тем, знакомство с историей возникновения тех или иных фразеологизмов актуализирует страноведческие и культурологические сведения обучающихся, способствуя тем самым развитию межкультурного диалога с представителями русскоязычных слоёв населения. Здесь же (на стр. 105-107 дисс.) приводится фрагмент планируемого в будущем многоязычного (русско – азербайджанско – турецкого) словаря фразеологизмов с общей семантикой говорения и звучания, а также опыт его использования на занятиях по РКИ в вузе.

Описанная выше система работы по развитию русской речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с глаголами говорения и звучания схематически может быть представлена следующим образом:

Практическое применение предложенной методической системы показано на примере работы по учебному тексту «Случай с Шалапиным» и послетекстовым языковым, условно-речевым и коммуникативным упражнениям, а также во фрагменте урока по развитию русской речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с производными лексемами глагола **говорить** с использованием мультимедийных средств обучения (звукозаписывающей аппаратуры, фотокамеры, слайда-таблицы, видеоролика).

Описанная во II главе диссертации система работы по развитию русской речи тюркоязычных студентов на материале конструкций с глаголами говорения и звучания была апробирована в ходе эксперимента на педагогическом и филологическом факультетах БСУ. В эксперименте приняли участие четыре группы студентов-азербайджанцев III курса педагогического факультета БСУ, из которых в качестве экспериментальных были отобраны группы (№301(1), №302(1)), а в качестве контрольных – группы (№301(2), №302 (2)), и одна группа студентов-турков IV курса филологического факультета БСУ в количестве 14 человек. В контрольных группах занятия велись по традиционной методике, а в экспериментальных – по рекомендуемой нами системе обучения.

Педагогический эксперимент проводился в три этапа: констатирующий, обучающий, итоговый. В ходе **констатирующего** эксперимента был проведён **стартовый срез знаний** по употреблению в речи тюркоязычных студентов отобранных нами групп конструкций с глаголами говорения и звучания. С этой целью студентам было предложено выполнить языковые (лексико-грамматические) и речевые задания. Результаты этой работы были оценены по десяти-бальной системе.

Следующий, **обучающий этап** эксперимента, осуществлялся в форме непосредственного вмешательства в процесс обучения. На занятиях по практическому курсу русского языка в экспериментальных группах после изучения темы «Глагол как часть речи» студентам экспериментальных групп регулярно предлагалось (на протяжении всего семестра в течение последних 20 минут каждого занятия) выполнять задания в соответствии с подготовленной нами системой упражнений, нацеленной на развитие языковых (лексико-грамматических) и речевых навыков использования в коммуникативной деятельности конструкций с глаголами говорения и звучания.

III этап эксперимента – итоговый. Подведение итогов экспериментальной работы проводилось в опытных и контрольных группах в конце I и II семестров 2012 учебного года в форме: I. Анкеты, II. Контрольного тестирования степени развития языковых (лексических, грамматических) и речевых (коммуникативных) навыков и умений использования тюркоязычными студентами русских конструкций с глаголами говорения и звучания. Итоги третьего этапа эксперимента, показанные в сопоставлении их с итогами первого (стартового) этапа, сведены в сводные таблицы результатов экспериментальной работы как **среди студентов-азербайджанцев, так и среди студентов-турков.**

**Сводная таблица результатов экспериментальной работы
среди студентов-азербайджанцев и студентов – турков**

Стартовый этап						Итоговый этап				
№ гр.	301	301	302	302	401	301(1)	301(2)	302	302	401
Оценк.	(1)экс.	(2)экс.	(1)кон	(2)кон	(тур)	экс.	экс.	(1)к.	(2)к.	(тур)
4 (неуд.)	3	3	4	5	3	—	—	1	2	—
5 (удовл.)	4	5	6	3	4	1	1	3	2	2
6 (удов.)	4	3	2	3	7	1	1	2	5	4
7 (хор.)	3	3	2	3	—	2	2	2	2	6
8 (хор.)	—	—	—	—	—	8	9	6	3	2
9 (отл.)	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—
10 (отл.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

В процентном соотношении результаты итогового тестирования в контрольных и экспериментальных группах показаны ниже на примере двух групп по 14 человек в каждой.

Количество заданных тестов: 10=100%	Количество студентов, выполнивших задания (в%)							
	от 100% до 75%		От 75% до 50%		От 50% до 25%		< 25%	
	Конт.	Экс.	Конт.	Экс.	Конт.	Экс.	Конт	Экс.
Кол-во студ-в: 14/14	45%	75%	15%	18%	38%	9%	2%	1%

Подобного рода таблицы составлялись в конце каждого месяца после завершения экспериментальных занятий.

Таким образом, результаты итогового эксперимента подтвердили наши предположения и явились свидетельством значительного повышения уровня развития языковых (лексико-грамматических) и речевых (коммуникативных) навыков и умений тюркоязычных студентов в экспериментальных группах (и отсутствие таковых изменений в контрольных), что само по себе является убедительным доказательством эффективности предложенной в данном исследовании системы работы по активизации в русской речи тюркоязычных студентов конструкций с глаголами говорения и звучания.

В заключении подводятся итоги всей проделанной научно-исследовательской работы и предлагаются соответствующие методические рекомендации.

Приложением к работе является перечень высокочастотных русских глаголов говорения и звучания, установленных по словарю Л.Н. Засориной.

Основные положения диссертации нашли своё отражение в следующих публикациях автора:

1. О психологических аспектах использования русских конструкций с глаголами говорения и звучания в спонтанной речи иноязычных студентов.// *Xarici dillərin tədrisində yeni tendensiyalar: mövcud təcrübə və inkişaf strategiyaları. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Elm, 2013, s. 151-153.*

2. К вопросу о трудностях построения и использования в спонтанной речи русских конструкций с глаголами говорения и звучания.// *Elmi xəbərlər, Azərbaycan Dillər Universiteti, №3, Bakı, 20013, s. 367-370 s. 367- 370.*

3. Об имплицитных способах обозначения субъекта действия в русском языке (на материале предложений-конструкций с глаголами звучания). // Dil və ədəbiyyat. BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, №4, Bakı, 2014, s. 203-206

4. К вопросу об устройстве семемы глагольных лексем в русском языке (на материале конструкций с глаголами говорения и звучания) // Межкультурные коммуникации, №23, Тбилиси, 2014, s. 20-25.

5. Возможности перформативного употребления русских конструкций с глаголами говорения // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, № 2, Баку, Мутарджим, 2015, с. 256-260

6. Фразеологизмы с общей семантикой говорения и звучания в практике преподавания РКИ в вузе. // Xəbərlər, Azərbaycan müəllimlər institutu, Bakı, «Müəllim», № 2, 2015, s. 51-55

7. Психолингвистические основы выделения глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках. // Elmi əsərlər, Bakı Slavyan Universiteti, № 1, 2015, s. 91-95

8. О формировании и развитии грамматических навыков и умений на материале конструкций с глаголами говорения и звучания в русском языке // Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, № 1, Bakı, 2016, s. 303-307

9. Формирование и развитие лексических навыков и умений на материале конструкций с глаголами говорения в русском языке. // Elmi xəbərlər, Gəncə Dövlət Universiteti, № 1, 2016, s. 142-145

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LALƏZAR MƏMMƏD qızı SADIQOVA

**DANIŞMA VƏ SƏSLƏNMƏ FEİLİ KONSTRUKSİYALARI
ƏSASINDA TÜRKDİLLİ TƏLƏBƏLƏRİN
RUS NİTQİNİN İNKİŞAFI**

5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(rus dilinin tədrisi metodikası)

Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Rus dili və mədəniyyətlərarası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: pedaqogika elmləri doktoru, professor
Leyli Qalib qızı Vəkilova

Rəsmi opponetlər: pedaqogika elmləri doktoru, professor
Seyran Salam oğlu Mirzəyev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülçin Hikmət qızı Quluzadə

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillər və onların tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə «_____» dekabr 2016-cı il saat ____ Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» noyabr 2016-cı il tarixdə göndərilmişdir.

D 02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktualığı. Hazırda ictimai münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər müasir insandan xarici dili sərbəst bilmək bacarığı tələb edir. Bu da kifayət qədər yüksək keyfiyyətli biliklərin, bacarıqların və xarici dildə ifadələrin başa düşülməsi və qurulması vərdişlərinin ön plana çəkilməsi deməkdir. Bu tələbin ali təhsil məktəblərində rus dilinin tədrisi məsələsində tətbiqi isə mövcud təlim metodikasının təkmilləşdirilməsini, həm təlimin məzmun seçimi, həm də onun təqdimatı üçün yeni yanaşmaların hazırlanmasına zərurət yaranır.

İnsanlar arasında verbal və qeyri-verbal ünsiyyət üsulları olan **danışma** və **səslənmə** proseslərinin öyrənilməsini əhəmiyyətli dərəcədə **aktual** hesab edirik, çünki səsələr vasitəsilə informasiya mübadiləsi (verbal / qeyri-verbal), əlaqə və qarşılıqlı anlaşma qurulur, danışanın kommunikativ niyyətinə uyğun olaraq həmsöhbətə təsir göstərilir. Bu zaman aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır.

1. Mürəkkəb qrammatik formalar sisteminə malik olan rus dili feili türkdilli tələbələrin rus dili təlimi zamanı ən mürəkkəb mövzulardan biridir. Bu, rus və türk dillərinin qrammatikasındakı böyük fərqlərlə izah edilir (məsələn, türk dilində feilin növ kateqoriyasının olmaması, rus feilinin müxtəlif təsriflənmə növləri, keçmiş zamanda cins kateqoriyasının olması və s.) və bu da nitqdə çoxlu sayda səhvlərin yaranmasına səbəb olur. Belə vəziyyət həmçinin rus dilində çox işlənən leksik-semantik qrupa daxil olan **danışma** (говорить, шептать, петь, просить, умолять, требовать, командовать və s.) və **səslənmə** (визжать, хохотать, стучать, шлёпать, греметь, шуметь və s.) feillərindən ibarət konstruksiyalardan istifadə edərkən də biruzə olunur.

2. Sonuncu amili nəzərə alaraq belə bir fakt rəasional izahını tapmır ki, rus dilinin çox işlənən sözlər lüğəti üzrə aparılan linqvostatistik iş prosesində tərəfimizdən müəyyən edilən 180 çox işlənən danışma və 90 səslənmə feilləri müəyyən edildiyi halda, ali təhsil məktəblərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisi materiallarında 18-dən 45-ə kimi danışma, 8-dən 30-dək səslənmə feilləri qeyd edilib. Buna görə də türkdilli tələbələrin rus dilində söz ehtiyatının çox işlənən danışma və səslənmə feilləri ilə zənginləşdirmək zərurəti vardır.

3. Mövcud linqvodidaktik ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, danışma və səslənmə feilləri və onların rast gəlinməsi cümlələr həm rus, həm də türk

dilçiliyində kifayət qədər yaxşı öyrənilmişdir. Lakin bu ifadələr onlara nitqdə olan böyük tələbata baxmayaraq, rus dilinin xarici dil kimi tədrisinin kommunikativ və fərdə yönəlik metodları çərçivəsində az öyrənilmiş və müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir (rus – Azərbaycan - türk).

4. Tədqiqatın aktuallığı həm də onunla izah olunur ki, türkdilli tələbələrin nitqində feili konstruksiyaların qurulması nəinki qeyri-törəmə, həmçinin törəmə feili sözlərin (yəni **говорить, шептать, свистеть, стучать, греметь** feilləri ilə yanaşı, **заговорить, поговорить, проговорить; прошептать, шептаться; просвистеть, свистнуть, постучать, прогреть** feilləri) köməyi ilə konstruksiyaların qurulması bacarıqları və vərdişlərinin formalaşdırılmasının optimal yollarının olmaması səbəbindən böyük çətinliklər yaradır.

5. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat zamanı rus dilində danışma və səslənmə feili konstruksiyalar və onların frazeoloji ekvivalentlərinin kontrastiv dillərdə onların sinonimik korrelyasiyası (məsələn, **болтать – языком трепать (русск.) – boş-boğazlıq etmək (azərb.), gevezelik yarmak (tup); орать – драть горло (русск.), nəğə çəkmək (azərb.), avaz- avaz bağırmaq (tup.)**), bu paralelliğin həm türkdilli tələbələrin rus dili nitqinin zənginləşdirilməsi, həm də kulturoloji informasiyanın əldə edilməsinə yönələn metodik baxımdan tədqiqi ali təhsil məktəblərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisi materiallarında lazımi səviyyədə əks olunmuşdur.

Beləliklə, dissertasiya işi xarici dilin tədrisinin kommunikativ və fərdə yönəlik metodları çərçivəsində aparılır və onun **məqsədi** türkdilli tələbələrdə danışma və səslənmə feili konstruksiyaların nitqdə qurulması və istifadəsi üzrə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması və inkişafı üçün səmərəli tapşırıqlar sisteminin hazırlanması və əsaslandırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı rus dilində danışma və səslənmə feillərinin qeyri-törəmə və törəmə leksemləridir. Bu leksemlər tələbələrin ana dilindəki (Azərbaycan və türk) semantik ekvivalentləri ilə paralel olaraq tədqiq edilir.

Tədqiqatın predmeti türkdilli tələbələrin rus dilində feili konstruksiyaların qavranılması və qurulması təliminin linqvodicə tahlilidir.

Tədqiqatın **vəzifələrinə** aşağıdakılar daxildir:

1. Danışma və səslənmə feili konstruksiyaların materialları əsasında türkdilli tələbələrin rus şifahi dilinin inkişafının xüsusiyyətlərini öyrənmək, həmçinin türkdilli tələbələrin ümumən feili konstruksiyaların qurulması və istifadəsi bacarıqları və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə rus dili-

nin xarici dili kimi tədrisində onların pedaqoji praktikada yerini müəyyən etmək.

2. Ümumən humanitar fakültələrdə təlim kursu proqramını və xüsusən danışma və səsəlmə feili konstruksiyalar əsasında tələbələrin nitqinin inkişafını nəzərə almaqla rus dilinin ilkin mərhələdə tədrisi prosesində istifadə etmək üçün leksik material və mətnlər seçmək.

3. Rus dilində danışma və səsəlmə feili konstruksiyaları və onların frazeoloji ekvivalentlərinin rus və türk dillərində (Azərbaycan və türk) sinonimik korrelyasiyasını aparmaq, türkdilli tələbələrin rus dili nitqinin zənginləşdirilməsi məqsədi ilə bu paralelliyin xüsusiyyətlərini öyrənmək, bunun nəticəsi olaraq tələbələrin nitqində danışma və səsəlmə mənalı frazeologizmlərin aktivləşdirilməsi üçün tapşırıqlar sistemini təklif etmək və eyni zamanda kulturoloji əhəmiyyəti olan frazeologizmlərə önəm vermək (məsələn, *точить лясы, кричать во всю ивановскую, перемы- вать косточки* və s.).

4. Danışma və səsəlmə feillərinin qeyri-törəmə və törəmə leksem- lərindən düzəlmə konstruksiyaların materialları əsasında türkdilli tələbə- lərin rus dili nitqinin inkişafı üzrə tədqiqatda təklif edilən tapşırıqlar siste- mini eksperiment yolu ilə əsaslandırmaq, hazırlamaq və yoxlamaq.

5. Türkdilli tələbələrin şifahi rus dili nitqinin inkişafı və təkmilləşdi- rilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış və eksperimentlə yoxlanmış metodik tövsiyələr və iş sistemi təklif etmək.

Tədqiq olunan mövzu üzrə **işçi hipoteza** ondan ibarətdir ki, türkdilli tələbələrin şifahi rus dili nitqinin inkişafının səmərəliliyi aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəticəsində təmin edilə bilər:

- təlim materialının təşkilinin funksionallığı və təlimin kommunikativ səciyyəsi;

- türkdilli tələbələrdə danışma və səsəlmə feili konstruksiyalarının qurulması bacarıqları və vərdislərinin mərhələli şəkildə formalaşmasını tə- min edən xüsusi hazırlanmış tapşırıqların olması. Bu zaman bunları nəzərə almaq lazımdır:

a) rus və türk dillərində danışma və səsəlmə feillərinin tədqiqi üzrə linqvodidaktika və dilçiliyin ən son nailiyyətlərini;

b) türkdilli tələbələrin nitqində daha çox rast gəlinən leksik-qrammatik səhvlərin əvvəlcədən qarşısının alınması və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Qeyd edilən vəzifələrin həll edilməsi üçün metodoloji əsas kimi linqvodidaktikaların və psixolinqvistlərin intellektual fəaliyyətin xüsusi ha-

disəsi kimi dil problemlərinə və xarici dillərin mənimsənilməsi yollarına həsr edilmiş əsərləri çıxış edir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşdırılması və irəli sürülən hipotezin yoxlanılması üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

1. Sosial-pedaqoji metod: rus dilinin xarici dil kimi müasir tədrisi metodikasının tələblərinin öyrənilməsi və təhlili, rus dili üzrə mövcud proqram və dərsliklərin təhlili.

2. Danışma və səslənmə feillərinin semantikasının öyrənilməsinin səmərəli metodu kimi komponent təhlil.

3. Linqvostatistik metod: tədqiq edilən feillərin çox işlənən ləksemlərinin müəyyən edilməsi üzrə linqvostatistik məlumatların kəmiyyət və keyfiyyətə emalı.

4. Xarici tələbələrin nitqinin inkişafı üzrə hazırlanmış metodik sistemin praktiki əhəmiyyətini müəyyən edən eksperimental metod.

Tədqiqatın **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, **birincisi**, tədqiqatda ilk dəfə rus danışma və səslənmə feili konstruksiyaların Azərbaycan və türk dillərindəki semantik ekvivalentlərin linqvodidaktik məqsədlə işlənilməsinə təşəbbüs göstərilir;

ikincisi, tədqiqatda komponent təhlil vasitəsilə əldə edilən danışma və səslənmə feillərinin semantik elementlərinin sırası (diktum (obyektiv) və modus (subyektiv) semantik əlamətlər) verilir ki, bu sıra və müvafiq lüğət məqalələrinin təkmilləşdirilməsi üzrə leksikoqrafik işdə istifadə oluna bilər;

üçüncüsü, tədqiqatda türkdilli tələbələrin şifahi rus dili nitqinin danışma və səslənmə feili konstruksiyaların materialları əsasında inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə tapşırıqlar sistemi təklif olunur ki, bu sistem əldə edilən bacarıq və vərdisləri ümumən rus dilində feili konstruksiyaların qurulmasında da tətbiq edilə bilər;

dördüncüsü, tədqiqatda rus dilinin xarici dil kimi təlimində səmərəli üsullar müəyyən edilir ki, bunlar da nəinki öyrənilən dili praktik səviyyədə mənimsəməyə, həmçinin təlim materialından ölkəşünaslıq və kulturoloji informasiyanı əldə etməyə imkan verir.

Tədqiqatın **nəzəri əhəmiyyəti** türkdilli tələbələrdə şifahi rus dili nitqində feil kimi leksik-qrammatik cəhətdən mürəkkəb nitq hissəsinin nitqdə düzgün istifadəsi üçün bacarıq və vərdislərin inkişafının mümkün yollarından birinin elmi əsaslandırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın praktik dəyəri: 1) rus dilinin xarici dil kimi tədrisi çərçivəsində mənimsənilməsi zəruri olan çox işlənən danışma və səslənmə feillərinin siyahısının müəyyən edilməsi, bu feillərin materialları əsasında rus-

Azərbaycan-türk danışmaq lüğətinin tərtib olunması (lüğətin bir parçası müvafiq konstruksiyalarla bu tədqiqatda göstərilmişdir); 2) ümumi mənası danışmaq və səslənmə olan frazeologizmlərin rus-azərbaycan-türk lüğətinin hazırlanmasında (nümunə kimi onun bir hissəsi müvafiq konstruksiyalarla tədqiqatda göstərilmişdir) və leksikoqrafik təcrübədə istifadə oluna bilər; 3) türkdilli tələbələrin nitqində danışmaq və səslənmə feillərindən düzələn konstruksiyaların istifadə bacarıqları və vərdişlərinin formalaşdırılması üzrə təlim tapşırıqları sisteminin hazırlanması. Bu sistem tam olaraq dissertasiyanın materialları əsasında dərc ediləcək metodik vəsaitdə və ona uyğun proqram əlavəsində əks olunacaq.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Türkdilli tələbələrin rus dili nitqinin inkişafı üzrə müasir təlim prosesinin mənimsənilməsi üçün təklif edilən dil işarələrinin nitqdə istifadə tezliyi üzrə linqvostatistik məlumatlar nəzərə alınmaqla aparılması məqsəddə uyğundur.

2. Xarici tələbələrin nitqində danışmaq və səslənmə feillərinin istifadəsi üçün bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini tədqiq edilən feillərin nitqdə daha çox işlək törəmə ləksəmlərindən ibarət böyük material cəlb etməklə aparmaq tövsiyə olunur.

3. Türkdilli tələbələrin nitqində danışmaq və səslənmə feillərindən ibarət konstruksiyaların aktivləşdirilməsi onların bütün nitq fəaliyyəti növlərində istifadə edilməsi yolu ilə təmin edilir.

İrəli sürülən metodik tövsiyələrin və hazırlanan tapşırıqlar sisteminin tədris praktikasında istifadəsinin **aprobasiyası** aşağıdakı formada həyata keçirilib:

a) respublika və beynəlxalq konfranslarda tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi zamanı;

b) respublikada və xaricdə elmi nəşrlərdə dərc edilən müxtəlif məqalələr;

c) tədqiqat prosesində aparılan pedaqoji eksperimentin nəticələrinin təhlili zamanı.

Tədqiqatın strukturu və işin həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil və onların yekunları, ümumi nəticə, tədqiqat mövzusu üzrə istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (149) və əlavədən ibarətdir. Dissertasiyanın əsas mətni 143 səhifədə verilib, işin ümumi həcmi 161 səhifədir.

TƏDQIQATIN ÜMUMİ MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmet müəyyən olunur, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və işçi hipoteza formalaşdırılır, işin çərçivələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar göstərilir.

Dissertasiyanın birinci fəsli – “Rus və türk dillərində danışma və səslənmə feillərinin seçilməsinin linqvodidaktik və psixolinqvistik əsaslandırılması” – üç bölmədən ibarətdir. Bölmələrin məzmunu belədir:

1. Nitq fəaliyyətinin növlərindən biri olan **danışma** eşitmə, yaddaş, proqnozlaşdırma və diqqətə əsaslanaraq həyata keçirilən şifahi ünsiyyət formasıdır. Müxtəlif çətinlik dərəcələrinə bölünən danışma adı cavablandırma, əşyanın adının çəkilməsi, suala cavab kimi sadə, həmçinin daha geniş ifadələr işlətməklə mürəkkəb ola bilər.

Danışma feillərinə olan maraq onların yalnız çox işləkliyi, yəni gündəlik istifadədə bu feillərin kommunikativ əhəmiyyəti ilə deyil, həmçinin xeyli dərəcədə onların daha çox inkişaf etməsi, semantik-sintaktik baxımdan mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

Səslənmə dedikdə subyektin ətraf aləmdə baş verən səs dalğalarının təsiri nəticəsində yaranan hisslər başa düşülür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, obyektiv dünya subyektiv olduğu üçün hissini iki tərəfi var: birinci tərəf obyektiv dünyaya yönəlib, onu əks etdirir, ikinci tərəf subyektiv dünyaya yönəlməklə subyektin funksiyası hesab olunur¹.

2. Rus dilindəki danışma və səslənmə feilləri ilk dəfə olaraq türk (Azərbaycan və türk) dillərindəki semantik ekvivalentləri ilə nəzərdən keçirilir. Buna uyğun olaraq mövcud linqvodidaktik ədəbiyyatın bu fəsilə aparılan icmalı göstərdi ki, danışma və səslənmə feilləri, həmçinin onların rast gəldiyi cümlələr həm rus (L.M.Vasilyev, A.Vejbitskaya, V.Q.Baxtin, T.P.Lomtev, Z.V.Niçman, M.A.İlyakin, A.N.Tixonov, E.L.Qolubeva, A.İ.Skolotova, Q.V.Qorbanevskaya və başqaları), həm də türk dilçiliyində (M.Hüseynzadə, S.N.İvanov, V.A.Qordlevski, V.Q.Əliyev, N.K.Dmitriev, A.N.Kononova, A.M.Şərbak, həmçinin N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanova-nın geniş öçerki) yaxşı tədqiq olunub. Türkiyədə feillərin, o cümlədən danışma və səslənmə feillərinin tədqiqi ilə B.Atalay, T.Banquoğlu, T.Dizdaroğlu, İ.Yergin, N.Hacəminoğlu məşğul olub. Bu tədqiqatlarda hər

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. т. I, М.: Русский язык, 1981, с. 603

bir leksik-semantik qrup tərkibində danışma və səslənmə feilləri arasında daxili əlaqələrin müəyyən edilməsi, onların sistemli quruluşunun üzə çıxarılması, danışma və səslənmə feillərinə sinonimik söz birləşmələrinin axtarışı, onlara uyğun olan cümlələrin strukturunun müəyyən edilməsi cəhdləri edilir. Bu fəsilə rus və türk dillərində danışma və səslənmə feillərinin mövcud ədəbiyyatda olan semantik təsnifatı geniş təqdim olunub¹.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli məqsədilə tədqiqatın ilkin materialı, daha dəqiq desək, rus dilində danışma və səslənmə feillərinin leksik-semantik tərkibi və sərhədləri müəyyən edilir.

Fikrimizcə, belə qruplara danışma və səslənmə mənası olan feillərdən törəmə leksemlər daxildir. Bu sözlər aşağıdakı leksik-semantik variantlarda nəzərdən keçirilir:

a) Semantik strukturundakı danışma/səslənmə mənası zəruri, mütləq komponentdir (Bax.: шептать, беседовать, звать; свистеть, стрелять, хохотать və s.).

b) Semantik strukturundakı danışma/səslənmə mənası zəruri olmayan, fakultativ komponentdir (Bax.: молчать sözü kimi danışma/ səslənmə mənası olmayan feillər də daxil olmaqla убеждать, пропагандировать, агитировать, смеяться, плакать).

c) Dildə çox işləkliyi ilə seçilir.

3. Dissertasiyanın birinci fəslində dil vahidlərinin mənasının tədqiqatının universal metodu kimi komponent təhlilə və onun köməyi ilə rus və türk dillərində danışma və səslənmə feillərinin semantik strukturunun müəyyən edilməsinə böyük diqqət ayrılır. Metodun ilkin nəzəri əsası ondan ibarətdir ki, sözün mənası müəyyən dərəcədə mütəşəkkil struktur kimi təsvir edilir, idealda təbii dilin qısa, sadə, standartlaşdırılmış modeli olan xüsusi metadilin köməyi ilə komponentlərə bölünür².

Qeyd olunanlara uyğun olaraq rus və türk dillərində danışma və səslənmə feillərinin semantik strukturunun komponent təhlilinin tədqiqatda qəbul edilmiş əsas aparılma prinsiplərini müəyyən edək:

- **Danışma/səslənmə feillərində** ənənəvi olaraq **arxisema, fərqləndirən semantik əlamətlər, integrasiya edən semantik əlaqələr** ayrılır.

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Глаголы речи, звучания и поведения. Учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун – та, 1981, 72 с.; Кулиев Г. К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку: Элм, 1998, 205 с.

² Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. М.: Наука, 1986, 128 с.

Danışma feillərinin bütün leksik-semantik qrup üzvləri üçün **arxisema danışma**, səslənmə feilinin bütün leksik-semantik qrup üzvləri üçün isə **səslənmə** mənasıdır. İnteqrasiya edən (birləşdirici) və fərqləndirən (fərqləndirici) semantik əlamətlərə bölgü danışma və səslənmə feillərinin hər birinin müqayisəsi zamanı dəyişir.

- Rus və türk dillərində danışma və səslənmə feilləri bir-birləri ilə semantik motivasiya əlaqələri ilə bağlıdır ki, bu da semantik motivasiyanın istiqamətinin, yəni ilkin nöqtənin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu nöqtədən başlayaraq leksik mənalara dəyişməsinin qeydiyyatını aparmaq olar. Belə ilkin məntəqə kimi **danışma** və **səslənmə** feillərinin mənalara çıxış edir.

- Tədqiqatda söz və cümlənin semantik quruluşunda dərin qatların olması haqqında məşhur nəzəri müddəə qəbul edilmişdir. Bu o deməkdir ki, cümlənin semantik quruluşunda olduğu kimi feili sözün mənasında iki prinsipə fərqli növlərin əlamətlərini seçmək olar: a) obyektiv (diktum) b) subyektiv (modus).

Obyektiv semantik əlamətlər ona görə belə adlanır ki, onlar danışma prosesi real həyata keçirilərkən onu mütləq müşayiət edən əlamətləri bildirirlər. Məsələn, intensiv danışma (кричать), intensiv olmayan (шептать), ictimai danışma (дебатировать), gizli danışma (суфлировать), qeyri-obyektiv (лгать).

Danışanın və ya dinləyənin **danışmanın** həqiqətdə necə reallaşmasına münasibətini bildirən əlamətləri subyektiv adlandırırıq. Məsələn, danışanın danışma predmetinə münasibəti müsbətdir (хвалить), mənfidir (ворчатъ), davranış etikasından mənfidir (орать, оскорблять). Semasioloji ədəbiyyatda belə əlamətlər həm də **praqmatik** adlandırılır¹.

Birinci fəslin sonunda rus və türk dillərində danışma və səslənmə feillərinin mənalara tərəfimizdən hazırlanan diktum və modus komponentlərinin siyahısı verilir. Burada əsas diqqət hərəkət subyektinin psixi təəssüratlarını bildirən və tədqiq edilən feillərin semantik strukturuna ikinci dərəcəli məna kimi daxil olan əlamətlərə yönəldilir (**Danışan və dinləyən arasında münasibətlərin səciyyəsi** Mənası – 1) münasibətlər müsbət, dostyanadır: rus. болтать, шептаться; Azərb. - boşboğazlıq etmək, pıçıldamaq; türk. - gevezelik etmək, fışıldamaq; 2) münasibətlər mənfidir, dostyana deyil: rus. - грозить, оскорблять, орать; Azərb. - hədələmək,

¹ Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. М.: Русский язык, 2002, 214с.

təhqir etmək, çığırmaq; türk. - tehdit etmək, hakaret etmək, bar- bar bağırmaq).

Tədqiqatın **ikinci fəsl**i kommunikativ təlim metodunun 5 əsas prinsipinin göstərilməsindən başlayır (1. Nitq-təfəkkür fəallığı. 2. Fərdilik. 3. Funksionallıq. 4. Situativlik. 5. Yenilik). Rus dilinin xarici dil kimi səmərəli təlim sisteminin yaradılması zamanı bu prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır¹.

Bu fəsildə xüsusi yer kommunikativ təlim metodu üçün əsas olan **vərdiş** və **bacarıq** anlayışlarına, həmçinin xarici tələbələrin rus dili nitqində dil vahidlərinin istifadəsinin həm leksik, həm də qrammatik bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişafının yolları və üsullarının müəyyən edilməsinə verilir².

Bu zaman vacib rol şərti nitq çalışmalarına, daha dəqiq, onların növlərinə ayrılır: imitativ, qurma, transformasion və reproduktiv³.

Tədqiqatda həmçinin fərdə yönəlik təlim metodunun prinsiplərinə də diqqət yönəldilmişdir. Bu metod çərçivəsində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində “zehni həmlə”, Venn diaqramı, klaster, portfel texnologiyası, debatlar, rollara görə oyun kimi ən son texnologiyaların tətbiqi mümkündür.

Fəslin ayrıca bölməsində (2.2) L.N.Zasorinanın⁴ tezlikli sözlər lüğəti üzrə çox işlənən danışma və səslənmə feillərinin müəyyən edilməsi üzrə linqvostatistik işin nəticələri verilir. Nəticələr burada göstərilən cədvəldə əks olunmuşdur: lüğətdə qeyd edilmiş danışma feillərinin ümumi sayından (413 ədəd) 180 çox işlənən leksem, səslənmə feillərindən (208 ədəd) isə 10 ədəd daha çox tezlikli 90 leksem seçilmişdir⁵.

¹ Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., Просвещение, 1991, 223 с

² Щукин А. Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. М.: Изд-во «Икар», 2011, 454 с.

³ Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., Просвещение, 1991, 223 с

⁴ Засорина Л.Н. Частотный словарь русского языка. М.: Русский язык, 1977, 936 с.

⁵ Əlavəyə bax.

Danışma və səsəlmə f. tezliyi	Feillərin ümumi sayı	1-dən 10-a qədər	10-dan 20-yə qədər	20-dən 30-a qədər	30-dan yuxarı	>10 vahid feillərin ümumi sayı
Danışma feili	413	233	45	120	15	180
Səsəlmə feili	208	118	24	40	26	90

Dissertasiyanın ikinci fəslinin növbəti bölməsində (2.3) dil tədrisi üzrə ali məktəblərdə (və ya fakültələrdə) rus dilinin xarici dil kimi tədrisi materiallarının onlarda çox işlənən danışma və səsəlmə feillərinin istifadəsi baxımından təhlilinin nəticələri verilir. Nəticələr belədir: ali təhsil məktəblərinin rus dilinin xarici dil kimi tədrisi materiallarında tərəfimizdən müəyyən edilən çox işlənən danışma (180 söz) və səsəlmə (90 söz) feillərindən 18-dən 45-dək danışma feili (yəni siyahının 1/4-dən az) və 8-dən 30-dək səsəlmə feilləri (yəni siyahının 1/3-dən az) qeyd olunmuşdur. Buradan da türkdilli tələbələrin mövcud leksik minimumunun müasir rus dilindəki danışma və səsəlmə feilləri ilə zənginləşdirilməsi üzrə xüsusi metodik sistemin hazırlanmasında böyük zərurət olduğu üzə çıxır.

Bu fəsildə ayrıca bölmədə (2.4) türkdilli tələbələrin rus dilində danışma və səsəlmə feili konstruksiyalarının qurulması və istifadə edilməsi ilə bağlı rastlaşdığı çətinliklər göstərilir. Qeyd olunur ki, problemlərin çoxu feili formalının və söz birləşmələrinin qurulması ilə bağlıdır. Bu xüsusilə özünü sintaktik idarə əlaqəsi ilə qurulan birləşmələrdə biruzə olunur. Eyni zamanda tədqiq olunan leksik vahidlərin sinonimləri, paronimləri, o cümlədən tələbələrin ana dilinin (Azərbaycan və ya türk) təsiri ilə də bağlı problemlər yaranır.

İkinci fəsildə əsas diqqət **türkdilli tələbələrin rus dili nitqində danışma və səsəlmə feili konstruksiyalarının istifadəsinin bacarıq və vərdisləri üzrə iş sisteminə yönəldilir (2.6)**. Bu sistem xüsusi seçim üzrə öyrədici mətnlər (kiçik və böyük) təklif edir ki, bu mətnlərdə yuxarıda göstərilən bütün danışma və səsəlmə feilləri əhatə olunsun. Bununla bağlı iş mərhələli şəkildə **aparılır**.

Mətnöncəsi olan **birinci mərhələ** türkdilli tələbələrin sonrakı mətnlərdən seçilən danışma və səsəlmə feillərinin leksemləri ilə ilkin tanışlığa yönəlmişdir. Feili sözlər ənənəvi olaraq siyahı şəklində və türk dillərinə

tərcümədə deyil, rus-azərbaycan-türk danışmaq-minilüğe formasında hər bir leksemin nitqdə istifadəsi üçün nümunə kimi müvafiq konstruksiyalarla verilir. Məsələn, əgər tələbəyə mətndən götürülmüş *беседовать* və *побеседовать* sözləri verilsə, onlarla bərabər türk dillərindəki *danışmaq/konuşmaq* – *bir az danışmaq / kısacık konuşmaq* ekvivalentləri və bu sözlərin nitqdə istifadə nümunələri də göstərilir. *Мне всегда приятно с тобой беседовать – Səninlə söhbət etmək mənə hər zaman xoşdur. – Seninlə konuşmaq bana her zaman iyi geliyor. // Мы немного побеседовали, а затем решили пойти в кино / Biz biraz söhbət etdikdən sonra kinoya getməyə qərar verdik. – Biz kısacık konuşmadan sonra sinemaya gitmeye karar verdik.* Elə burada lüğətdə qeyd olunan sözlərin mənasının yaxşı yadda saxlanması vərdişinin formalaşdırılması məqsədilə trening xarakterli xüsusi çalışmalar göstərilir.

İşin **ikinci mərhələsində** mətnin səslənməsi və sonradan müəllim və tələbələr tərəfindən oxunması (yavaş və müəyyən zaman ərzində) üzrə ənənəvi tapşırıqlar, sual-planın tərtibi, təkrar danışmaq və s. ilə yanaşı, tələbələrə sözlük üzərində işi müstəqil şəkildə davam etdirmək təklif olunur. Məqsəd: a) tələbələrin söz ehtiyatının artırılması, b) onların ölkəşünaslıq və ya kulturoloji informasiya ilə tanış olması, c) öyrənilən sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə diqqətin yönəldilməsidir ki, bu da məntiqi olaraq xüsusi tapşırıqlar vasitəsilə yuxarıda qeyd olunan danışma və səslənmə feillərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin yaddaşda möhkəmlənməsi üzrə **üçüncü mərhələyə** keçidə gətirib çıxaracaqdır.

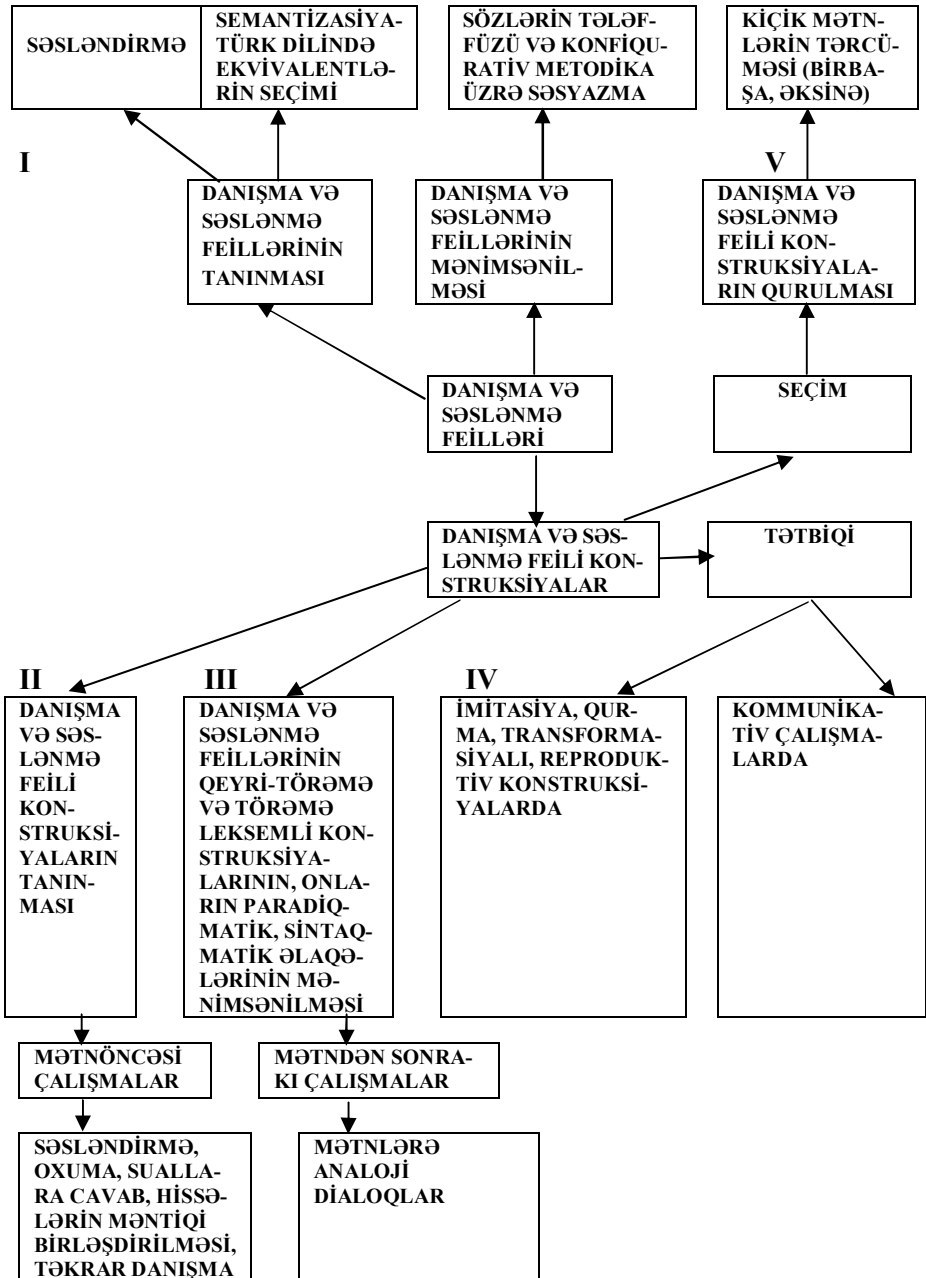
Dördüncü mərhələdə şərti nitq çalışmalarını vasitəsilə yuxarıda qeyd olunan danışma və səslənmə feillərinin nitqdə aktivləşdirilməsi üzrə bir sıra çalışmalar təklif olunur. Onların bir neçə növü var: **imitasiya xarakterli** çalışmada nitq nümunəsi dəyişiklik olmadan təkrar edilir («Подтвердите / опровергните высказывание собеседника: – Ну, что, ты **поговорил** с ребятами насчет завтрашнего похода в горы – Да, **поговорил**. — Ну и что, едем? – Нет, не едем); **qurma** tapşırıqlarda nitq nümunəsinin leksik tərkibi dəyişir (Возразите, если что не так: – О чём это вы там шептались с Наташкой? – Да не **шептались** мы, а **ругались**, да так сильно, что, кажется совсем **разругались**): **transformasiya** olunmuş tapşırıqlar nitq nümunələrinin birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və ya genişləndirilməsini nəzərdə tutur («Выразите ту же мысль иначе», «Передайте собеседнику смысл следующего сообщения своими словами: – Я сообщу всем результаты экзамена завтра по телефону – Он говорит, что сообщит всем результаты экзамена завтра по телефону); **reproduktiv** (yarım yaradıcı)

tapşırıqlarda tələbələr əvvəlki çalışmalar zamanı mənimsədikləri qrammatik formalar və leksik vahidlərdən istifadə edirlər, ifadə vasitələrini sərbəst şəkildə seçirlər: *(Вчера я заходил в университет и говорил с деканом. Угадайте о чём? – Об экзаменах? – Нет. – О стипендии? – Нет. – О каникулах? – Да, о поездке за город. – А куда? В Кубу? – Нет. – В Шемаху? – Да, в Шемахинскую обсерваторию! – Так это же здорово! Обещаешь? – Да, обещаю, но есть условие. – Какое? – А как ты думаешь? – Хорошо сдать экзамены? – Да, но не просто хорошо, а отлично! Это декан так потребовал. – Сам декан? – Да, специально вызвал меня и потребовал именно это. – Нелёгкое условие – Даже трудное. – Ничего, думаю, мы справимся! – Ты уверен? – Да..., мы обязательно справимся. – Очень на это надеюсь).*

Danışma və səslənmə feillərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi prosesinin vacib mərhələsi xüsusi hazırlanmış kontrol testlər vasitəsilə həyata keçirilən öyrənilmiş qrammatik materialın sistemləşdirilməsidir.

Beşinci yekun mərhələ tələbənin özünün hazırlıq səviyyəsini yoxlaması, biliyin artırılması və ümumən dili öyrənmə səviyyəsinin artırılması baxımından olduqca vacibdir. Bu, birbaşa və əksinə tərcümə üzrə tapşırıqlar zamanı, daha doğrusu xüsusi seçilmiş kiçik mətnlərin ilkin səsləndirilməsindən sonra (danışma və səslənmə feili konstruksiyalar / cümlələrdən istifadə etməklə) tələbələrə təklif olunur: a) səs yazısına qulaq asmaqla bu mətnləri ana dilinə çevirmək (Azərbaycan və ya türk), sonra onları sərbəst şəkildə rus dilinə tərcümə etmək, bu tərcüməni sonra onlara yazılı şəkildə verilən rus dili mətninin orijinalı ilə müqayisə etmək və həm ümumi, həm də xüsusi xarakterli nəticələr çıxarmaq.

Təklif edilən metodik sistemdə **sərbəst işin xüsusi mərhələsi** türkdilli tələbələrin rus dili nitqini danışma və səslənmə mənalı frazeoloji söz birləşmələri ilə zənginləşdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda bu və ya digər frazeologizmlərin tarixi ilə tanışlıq tələbələr üçün ölkəşünaslıq və kulturoloji məlumatları aktuallaşdırır və bununla əhalinin rusdilli təbəqəsinin nümayəndələri ilə mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına şərait yaradır. Burada həmçinin gələcəkdə nəzərdə tutulan danışma və səslənmə mənalı frazeologizmlərin çoxdilli lüğətindən (rus – Azərbaycan - türk) bir parça, həmçinin bu lüğətin ali təhsil məktəblərində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadəsi təcrübəsi göstərilir. Danışma və səslənmə feili konstruksiyalarının materialları əsasında türkdilli tələbələrin rus dili nitqinin inkişafı üzrə yuxarıda qeyd edilən iş sistemini aşağıda verilmiş sxem şəklində təsvir etmək olar:

Təklif edilən metodik sistemin praktik tətbiqi “Случай с Шалыпиным” təlim mətni və mətndən sonrakı dil, şərti-nitq və kommunikativ çalışmaları, həmçinin multimedia vasitələrindən istifadə etməklə (səsyazma aparatları, fotokamera, cədvəl-slayd, videoçarx) **danışma** feilinin törəmə sözlərindən ibarət konstruksiyalarının materialları əsasında türkdilli tələbələrə rus dili nitqinin inkişafı üzrə dərslərin fraqmenti nümunəsində aparılır.

Danışma və səslənmə feili konstruksiyaların materialları əsasında türkdilli tələbələrə rus dili nitqinin inkişafı üzrə dissertasiyanın ikinci fəslində təsvir edilən iş sistemi BSU-nun pedaqoji və filoloji fakültələrində eksperiment zamanı aprobeasiya edilmişdir. Eksperimentdə BSU-nun pedaqoji fakültəsinin III kursun dörd qrup azərbaycanlı tələbələri cəlb edilmişdir. Bunlardan ekperimental qrup kimi (№301(1), №302(1)) qrupları, kontrol qrup qismində isə (№301(2), №302 (2)) qruplar və BSU-nun filoloji fakültəsinin 14 nəfərdən ibarət IV kurs türk tələbələri qrupu iştirak etmişdir.

Pedaqoji eksperiment ənənəvi sxem üzrə üç mərhələdə keçirilmişdir: təsdiqedic, öyrədici, yekun. Eksperimentin təsdiqedic mərhələsində tərəfimizdən seçilən danışma və səslənmə feili konstruksiyalar qrupunun türkdilli tələbələrə nitqində işlənməsi üzrə **biliklərin ilkin kəsiyini** həyata keçirmək lazım idi. Bu məqsədlə müəyyən leksik-qrammatik və nitq çalışmaları həll etmək təklif olundu və onların nəticələri onballıq sistem üzrə qiymətləndirildi.

Eksperimentin növbəti **öyrədici mərhələsi** eksperimental qruplarda “Feil nitq hissəsi kimi” mövzusunun öyrədilməsindən sonra praktik rus dili kursu üzrə məşğələlərdə təlim prosesinə birbaşa müdaxilə formasında həyata keçirilmişdir. Bu o demək idi ki, eksperimental qrupların tələbələrinə mütəmadi olaraq (bütün semestr boyu) hər məşğələnin son 20 dəqiqəsi ərzində tərəfimizdən hazırlanan çalışmaları sistemə uyğun olaraq tapşırıqları yerinə yetirmək təklif olunurdu. Bu çalışmaları tələbələr tərəfindən danışma və səslənmə feili konstruksiyaların kommunikasiya prosesində istifadəsi üçün leksik-qrammatik və nitq vərdişlərinin inkişafına yönəlmişdir.

Eksperimental qruplara paralel olaraq kontrol qrupların da işinə nəzarət edilirdi. Belə qruplarda rus dilinin xarici dil kimi tədrisi məşğələlərində kafedra tərəfindən tövsiyə edilən proqram və dərslərin vasitələri üzrə aparılırdı.

Eksperimentin III mərhələsi yekun mərhələdir. Aparılan eksperimental işin yekunları 2012-ci il tədris ilinin I və II semestrlərində təcrübə və kontrol qruplarda aparılmışdır: I. Anket. II. Rus dilində danışma və səslənmə feili konstruksiyalarının türkdilli tələbələr tərəfindən istifadəsinin

dil (leksik, qrammatik) və nitq (kommunikativ) vərdişləri və bacarıqlarının inkişaf səviyyəsinin yoxlanılması. Üçüncü mərhələnin yekunları eksperimentin birinci (başlanğıc) mərhələsinin nəticələri ilə müqayisəli şəkildə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

**Eksperimental işin nəticələrinin ümumi cədvəli
azərbaycanlı və türk tələbələr arasında**

Başlanğıc mərhələ						Yekun mərhələ				
№ qr. Qiy- mətlər	301 (1)e	301 (2)e	302 (1)κ	302 (2)κ	401 (tür)	301(1) e	301(2) e	302 (1)κ.	302 (2)κ.	401 (tür)
4 (qey-ri-kafi)	3	3	4	5	3	—	—	1	2	—
5 (kafi)	4	5	6	3	4	1	1	3	2	2
6 (kafi)	4	3	2	3	7	1	1	2	5	4
7 (yaxşı)	3	3	2	3	—	2	2	2	2	6
8 (yaxşı)	—	—	—	—	—	8	9	6	3	2
9 (əla)	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—
10 (əla)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Yoxlama və təcübü qruplarda yekun sınaq imtahanı nəticələri faiz nisbətində aşağıdakı cədvəldə iki qrup (hər qrupda 14 tələbə olmaqla) nümunəsində göstərilmişdir:

Verilmiş testlərin miqdarı: 10=100%	Tapşırığı yerinə yetirmiş tələbələrin sayı (%)							
	100%-dən 75%-ə qədər		75%-dən 50%-ə qədər		50%-dən 25%-ə qədər		< 25%	
	Yoxl.	Təcр.	Yoxl.	Təcр.	Yoxl.	Təcр.	Yoxl.	Təcр.
Tələbənin sayı: 14/14	45%	75%	15%	18%	38%	9%	2%	1%

Bu tip cədvəllər hər ayın sonunda təcrübi dərslərdən sonra tərtib olunurdu.

Beləliklə, pedaqoji eksperimentin yekunları eksperimental qruplarda türkdilli tələbələrin dil (leksik-qrammatik) və nitq (kommunikativ) bacarıqları və vərdişlərinin inkişaf səviyyəsinin xeyli yüksəldiyini üzə çıxardı (belə dəyişikliklər kontrol qruplarda yoxdur). Bu da öz-özlüyündə türkdilli tələbələrin danışıma və səslənmə feili konstruksiyaların materialları əsasında rus dili nitqinin inkişafı üzrə dissertasiyada təklif edilən iş sisteminin səmərəliliyinin inamlı sübutudur. Əldə edilən bacarıq və vərdişlərin yoxlanılması ilə təsdiq edilən eksperimentin nəticələri isə hazırlanmış metodik tövsiyələrin düzgünlüyünü göstərdi.

Nəticədə aparılan bütün elmi-tədqiqi işin yekunları verilir və müvafiq metodik tövsiyələr təklif olunur:

Tədqiqata əlavədə L.N.Zasorinanın lüğəti üzrə müəyyən edilmiş rus dilində çox işlənən danışıma və səslənmə feilləri verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. О психологических аспектах использования русских конструкций с глаголами говорения и звучания в спонтанной речи иноязычных студентов. // Xarici dillərin tədrisində yeni tendensiyalar: mövcud təcrübə və inkişaf strategiyaları. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Elm, 2013, s. 151-153.

2. К вопросу о трудностях построения и использования в спонтанной речи русских конструкций с глаголами говорения и звучания. // Elmi xəbərlər, Azərbaycan Dillər Universiteti, №3, Bakı, 20013, s. 367- 370 s. 367- 370.

3. Об имплицитных способах обозначения субъекта действия в русском языке (на материале предложений-конструкций с глаголами звучания). // Dil və ədəbiyyat. BDU. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, №4, Bakı, 2014, s. 203-206

4. К вопросу об устройстве семемы глагольных лексем в русском языке (на материале конструкций с глаголами говорения и звучания) // Межкультурные коммуникации, №23, Тбилиси, 2014, s. 20-25.

5. Возможности перформативного употребления русских конструкций с глаголами говорения // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, № 2, Баку, Мутарджим, 2015, с. 256-260

6. Фразеологизмы с общей семантикой говорения и звучания в практике преподавания РКИ в вузе.// *Xəbər*lər, Azərbaycan müəllimlər institutu, Bakı, «Müəllim», № 2,2015, s.51-55

7. Психолингвистические основы выделения глаголов говорения и звучания в русском и тюркских языках.// *Elmi əsər*lər, Bakı Slavyan Universiteti, № 1,2015,s.91-95

8. О формировании и развитии грамматических навыков и умений на материале конструкций с глаголами говорения и звучания в русском языке // *Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri*, № 1, Bakı,2016,s. 303-307

9. Формирование и развитие лексических навыков и умений на материале конструкций с глаголами говорения в русском языке.//*Elmi xəbər*lər, Gəncə Dövlət Universiteti, № 1,2016, s.142-145

The development of Russian speech of Turkish language students based on the material of constructions with verbs of talking and sounding

SUMMARY

The subject of the present work deals with the Russian constructions in accordance with their derivative and non-derivative lexemes of talking and sounding verbs, being analyzed in comparison with their semantic equivalents in the native languages of Azerbaijanian and Turkish students.

The dissertation consists of introduction, two chapters and related conclusions, a general conclusion, a list of used literature about topic of research and Appendix.

The novelty of the subject, the practical and theoretical importance of the investigation, the aims and purpose, as well as, methods and sources of investigation are showed in the introduction.

The first chapter of research is dedicated to the revealing of possible ways of expressing the semantics of talking and sounding through verbal lexemes in Russian and Turkish languages. Taking into account these aims, on the basis of applying the method of componential analysis, the semantic structure of talking and sounding verbs in Russian and Turkish languages were examined and a list of semantic constituents of stated verbs were compiled.

The second chapter of dissertational work is devoted to the search of the ways of developing a Russian speech of Azeri and Turkish students based on the material of talking and sounding verbal constructions. A communicative method was chosen as the main one, which also served as a basis for working out a conditional-speech and communicative exercises through the use of constructions with talking and sounding verbs. According to the research materials the formation of the Russian-azeri-turkish dictionaries is being planned in future.

The basic theses of dissertation are been reflected in the general conclusion.

The list of the used literature contains 149 scientific-methodological research work

Çapa imzalanıb: 10.11.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

